

стровське межиріччя та нижній Дунай. Поширення влади Золотої Орди на ці землі відбулося в 60—70-ті рр. XIII ст. і пов'язано з ім'ям темника Ногая, який був призначений начальником лівого крила монгольського війська. Очевидно, він з'явився тут за наказом хана Берке в зв'язку з організацією походу на Константинополь у 1264 році. Захопивши у Візантії і Болгарії багату здобич, Ногай залишився в цьому районі [1]. Арабські автори свідчать, що ставка Ногая знаходилася на Дунаї в районі м. Іскачі [2]. Землі на південний схід від Карпат під час монгольської навали були заселені половцями, бродниками і русинами. Значна частина цієї території в той час належала Угорщині [3].

Джерела свідчать про значні спустошення, нанесені арміями Бату, які призвели до різкого зменшення населення [4]. На малочисельність місцевого населення в XIII ст. вказують результати поїздки папського легата в 1279 р. у Мілковську єпископію, що знаходилася в Східному Прикарпатті. Посол вказує, що містечко Мілков, через 37 років після зруйнування, дотепер не відбудоване, і католицьке населення відсутнє. Така ситуація була сприятлива для Ногая. У 60—70-ті роки XIII ст. він поширює межі своїх володінь на Береганський степ за м. Серет і на захід — до басейну лівої притоки Дунаю — Олта; південна межа проходила по лівому березі Дунаю, а північна була обмежена передгір'ями Карпат. Таким чином, Ногай володів самим західним улусом Золотої Орди.

Процес приєднання земель проходив до кінця 80-х рр. XIII ст. Одночасно з розширенням володінь Ногая вздовж Дунаю, відбувається посилення політичного і військового тиску монголів на держави і князівства, розташовані на південь, вздовж правого берега Дунаю. У першу чергу, це відчула на собі Болгарія. Вона стала об'єктом агресії з 70-х років, завдяки дружнім стосункам Ногая з Візантією. Результатом такої політики в Придунайських землях стало визнання васалітету від Золотої Орди Тирновського царства (70-ті роки) і Сербського королівства (90-ті роки) [5]. А в 70—80 роках Ногай поширив свій вплив не тільки на Балкани, а і на територію Південно-Західної Русі [6]. Він конкурував з ханами Золотої Орди щодо впливів в цьому регіоні. Частина князів Південно-Східної Русі також визнавали його владу [7].

Таким чином, Русь була розподілена між двома ординськими центрами, що були суперниками у встановленні політичного контролю над регіоном. Це спричинило виникнення двох різних зон впливу на руській те-

риторії. І, хоча методи управління підвладними землями у Ногая і Сарайських ханів були схожі, все ж мали місце певні особливості в русько-монгольських взаєминах в Південно-Західній Русі.

З самого початку утворення Золотої Орди степові простори між Дніпром і Дністром увійшли до її складу. У басейні Південного Бугу монгольські кочів'я поширювалися на північ, аж до нижньої течії р. Синюхи. Вони доходили до південних меж сучасних Вінницької і Черкаської областей (до середньої течії Південного Бугу) [8]. Вище золотоординська територія не поширювалася.

Початково воєводою на придніпровських землях був Куремса. Він у 1243—1252 рр. здійснював часті походи на руську територію з метою відторгнення окраїнних володінь Данила і впровадження там власної адміністрації. Тому Куремса активно підтримував антикнязівські рухи серед місцевого населення на Волині і Поділлі [9]. Крім незначних рейдів, Куремса провів два великих походи на Крем'янець [10].

Слід зазначити, що існували райони і міста у верхів'ях Південного Бугу і середньої течії Дністра, які мали особливий статус. Вони не входили до золотоординських земель, але в політичному відношенні були безпосередньо підпорядковані монголам. В першу чергу, це відноситься до м. Бакоти, що раніше було центром галицького Пониззя, але з приходом монголів добровільно визнало їх владу. Бакота та її округа відіграла роль буферної зони між галицькими і золотоординськими землями.

Не відомо, як довго Бакота зберігала такий статус, оскільки в літописах не відображена її подальша доля. Проте, в зв'язку з посиленням сил Данила в цей час і його походами проти сепаратистів, такий статус міста не міг існувати довго. Всі спроби Куремси заглибитися у володіння галицького князя були безрезультатні.

Болоховська земля, що знаходилася у верхів'ях Південного Бугу, також не входила безпосередньо до складу Золотої Орди. У XIII ст. «болоховцями» називали осадників із верхньої Случі, Південного Бугу, Горині, Тетерева. У літописах згадуються сім болоховських міст: Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городець, Божський і Дьяков. В 1948 році В.К.Гончаровим досліджено два городища в с. Великі Деревичі Любарського р-ну Житомирської обл. Одне з них визначено дослідником як літописний Деревич. Місто Кудин локалізовано біля с. Кудинка Летичевського р-ну Хмельницької обл. Місто Губин можливо

купецькі факторії і склади, гавань [20].

Плано Карпіні відзначає в 1246 р., що ординського війська в місті не було. Київ управлявся тисяцьким, мабуть, боярином Дмитром Ёйковичем — намісником великого князя Ярослава Всеволодовича, якому Бату передав Київ у знак верховної влади на Русі. Карпіні повідомляє також, що в місті знаходилися представники найбільших торгових центрів Європи і Сходу (Константинополя, Венеції, Генуї, Пізи, Вроцлава, Акр і т.д.). Сам він прибув із торговим караваном [21]. Таким чином, Київ залишився важливим пунктом на перехресті великих торгових шляхів, що зв'язували Східну і Західну Європу, Балкани, Близній Схід [23]. Розмір мита свідчить про великий торговий оборот [24]. Збереження Києва як торгового центру було не випадкове. Монгольські хани були зацікавлені в піднятті торгівлі, ремесел і пов'язаного з ними міського життя, адже торгівля була джерелом надходження багатств у ханську казну. Тому і були відновлені старі торгові шляхи і торгові центри в Південно-Східній Європі і Середній Азії [25].

Київ продовжував залишатися церковно-адміністративним центром Русі, резиденцією митрополита. Тут проводилися найважливіші церковні з'їзди (1273, 1284 рр.), призначалися єпископи у руські князівства.

Золота Орда проводила цілеспрямовану політику щодо ліквідації політичного впливу й авторитету давньої столиці. Монголи розуміли реальне значення Києва для Русі. І для того, щоб забезпечити панування над всією країною, намагалися, перш за все, забезпечити владу над центральною областю — Середнім Подніпров'ям і над її політичним центром — Києвом. Південноруські князі, як найбільш небезпечні для Орди, у Київ не допускалися. Місто передавалося великим князям Володимирським, які б в Київ не прийшли. Таким чином, Київ позбавлявся авторитетного політичного керівництва. У руслі цієї політики був і постійний тиск на руську митрополію, у результаті чого була створена Сарайська єпископія, а в 1300 році кафедра митрополита була переведена з Києва у Володимир. Цьому, мабуть, передували якісь антиординські виступи в Києві, що викликали репресії Сарая, у результаті чого «весь Київ разидеся». Можливо, ці події пов'язані з боротьбою темника Ногая, що володів степами від Дніпра до Дунаю, і ханом Тохтою (1290—1312).

Не дивлячись на те, що Середнє Подніпров'я постраждало від монгольського нашествия дуже сильно, цей регіон швидко відновлює

свій економічний потенціал.

Кордон Золотої Орди з Руссю в басейні Дніпра можна провести на основі повідомлень Плано Карпіні. Між Києвом і монгольськими кочів'ями, з яких починалися володіння Золотої Орди, існувала, на думку декотрих дослідників, особлива територія, яка знаходилася під безпосередньою владою монголів. Вона, проте, не входила до складу їх держави. Ця буферна зона простягалася на 200 км з півночі на південь. Північний кордон (з безпосередньо руськими землями) проходив трохи вище Канева. Така політика по відношенню до Середнього Подніпров'я мала стратегічну мету. Цей регіон також відіграв роль тилу, де можливість військових дій була виключена [26].

Характерною рисою цієї землі була відсутність руської княжної адміністрації, яка була замінена ординськими баскаками.

Точно не відомо, які саме функції виконували баскаки на території Південно-Західної Русі. Діяльність монгольської адміністрації більш детально описана в джерелах Північно-Східної Русі. І, виходячи з того, що були деякі відмінності в організації влади в зазначених регіонах, функції баскаків мусили відрізнятися. Для розкриття питання коротко зупинимось на проблемі баскацтва.

Як було вказано вище, завойовані монгольським військом землі не ввійшли до складу Золотої Орди. Це були автономні землі, залежні від хана, зобов'язані платити данину. Контрольні функції за діяльністю князів виконували баскаки [27].

В II пол. XIII ст. хани віддали збір данини на відкуп. Як свідчить Плано Карпіні (1246 р.), на Русі з'явився «один сарацин» від великого хана Гуюка (1246—1248) (сина Угедея) і Батія і провів перепис населення. Частину людей виділив для відводу в рабство, а з інших вимагав данину натурою (хутром звірів)²⁸.

На початку 50-х років, при великому хані Мунке (1251—1259), фіскальна політика в підкорених монголами країнах стала проводитися організованіше [29]. В 1253 році, за даними китайського літопису «Юань ші», Мунке наказав своєму підлеглому Біцік-Берке провести перепис населення на Русі. І в 1257 році хан назначив даругою на Русь свого свояка Кітата, який став відповідальним за збір данини [30]. До нього контроль за даниною, що надходила з руських князівств, здійснював Сартак (син Батія).

Згідно літописних даних, перепис проводився в Судальській, Рязанській і Муромській землях [33]. Від податі звільнялося духовенство [34]. Під час перепису «численики»,

князівств, не мали великого значення. Адже набагато дешевше і легше було доставляти хліб з Булгару, що був найважливішим землеробським регіоном Золотої Орди, і з мордовських земель, які, крім того, були головними постачальниками меду, воску і хутра [50]. Придунайські землі в XIII ст., очевидно, також у повній мірі постачали продукти сільського господарства в становища Ногая. Головними причинами, що спричинили виникнення цих новоутворень, були спроби послабити князівську владу і створити міцний тил для продовження західної експансії. Кожна з таких зон була замкнутою землею, де влада знаходилася в руках монгольських феодалів чи відкупщиків. Виключенням можна вважати Болоховську землю, де продовжувало діяти громадське самоуправління. Наявність буферних зон — характерна особливість XIII століття, коли ослаблені руські князівства не могли контролювати прикордонних зі степом територій. В XIV столітті становище змінюється в зв'язку з загальним ослабленням Золотої Орди і смертю Ногая, що проводив незалежну політику від сарайських ханів. Спостерігаються значні втрати західних володінь монголами. Це призвело до зникнення буферних зон і встановлення чітких кордонів в XIV столітті. Зникнення буферних зон і баскацтва стало свідченням встановлення нових форм відносин між південно-руськими землями та золотоординською державою.

Посилання

1. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв., М., 1985, С. 33.
2. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. СПб., Т. 1., 1884, С. 117.
3. Параска П.Ф. Политика венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образовании Молдавского феодального государства. — В кн.: Карпато-Дунайские земли в средние века. Кишинев, 1975, С. 37.
4. Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII—XIV вв. — Кишинев, 1979, С. 31.
5. Ников П. Татаро-български отношения през средните векове съ огледъкъм царуването на Смилеца. — В: Годишник на Софийския университет Историо-филологически факультет. София, 1921, Тт. 15—16, СС. 15—23.
6. Веселовский Н.И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время.: Зап. Рос. по отд-нию ист. наук и филологии. Пг., 1922. Т. 13, № 6, С. 23.
7. Греков И.Б. О характере ордыно-русских отношений второй половины XIII — начала XIV в., в кн.: Древности славян и Руси. М., 1988, С. 128.
8. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. — К., 1885, С. 153.
9. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — К., 1992, Т. 1, С. 91.
10. Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., Т. III, 1993, С. 85.
11. Раппопорт П.А. Города Болоховской земли. 1955, КСИА, Вып. 57, СС. 55—57.
12. Липко С.А. Де був давній Болохов? // УІЖ, № 4. К., 1971, СС. 99—104
13. Липко С.А. Археологічна розвідка давньоруського міста Болохов. // Археологія № 12, 1973, С. 98.

14. Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., Т. III, 1993, С. 155.
15. Раппопорт П.А. Воронин Н.Н. Рецензия на книгу В.К.Гончарова. // «Вопросы истории», 1951, № 7, С. 59.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., Т. III, 1993, С. 156.
17. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950, С. 226.
18. Раппопорт П.А. Города Болоховской земли. В кн.: КСИА, М., 1955, Вып. 57, С. 59
19. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. М., 1985, С. 189.
20. Ивакин Г.Ю. Киев во второй половине XIII—XIV вв. — В кн.: Труды V Международного Конгресса археологов-славистов, Т. 2, Киев, 1988, СС. 75—76.
21. Путешествия и восточные страны Плано карпини и Рубрука, М., 1950, С. 121.
22. Ивакин Г.Ю. Киев во второй половине XIII—XV вв.: Труды V Международного Конгресса археологов-славистов. Киев, Т. 2, 1988, С. 75.
23. Рыбаков Б.А. История культуры древней Руси. М., Л., 1948, Т. 1, С. 317.
24. Ивакин Г.Ю. Киев во второй половине XIII—XV вв.: Труды Международного Конгресса археологов-славистов. Киев, Т. 2, 1988, С. 77.
25. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. Л., 1937, СС. 46—51.
26. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и великая Степь, 1992, С. 345.
27. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда, Л. 1937, С. 169.
28. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука, М., 1950, С. 33.
29. Черепнин Л.В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) — В кн.: Татаро-монголы в Азии и Европе. М. 1970, С. 192.
30. Иакинф (Бичурин Н.Я.). История первых четырех ханов из дома Чингисова. СПб., 1829, С. 319.
31. Березин И. Очерк внутреннего устройства Улуса Джучиева, ТВО, Т. VIII, С. 453.
32. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. Л., 1937, С. 101.
33. ПСРЛ, Т. 1, Вып. 2, стлб. 475.
34. Черепнин Л.В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) — В кн.: Татаро-монголы в Азии и Европе. М. 1970, С. 192.
35. Насонов А.Н. Монголы и Русь. М.-Л., 1940, СС. 13—18.
36. Тихомиров М.Н. Кресгянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв., М., 1955, СС. 269—274.
37. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. М., 1968, СС. 154—161.
38. Устюжский летописный свод «Архангелогородский летописец. М.-Л., 1950, С. 47
39. Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1993, Т. III, СС. 153—154.
40. Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет. — В кн.: Нумизматика и эпиграфика. — М., 1960, Т. 1, С. 103.
41. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв., М., 1985, С. 48
42. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. СПб., Т. 1, 1884, С. 113.
43. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. — М., 1985, С. 48.
44. Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII—XIV вв. — Кишинев, 1979, С. 29.
45. Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964, С. 103; Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII—XIV вв. — Кишинев, 1979, СС. 33.
46. Полевой Л.Л., Бырня П.П., Середневековые памятники XIV—XVII вв.: Археологическая карта Молдавской ССР, 1974, Вып. 7, СС. 5—12.
47. Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII—XIV вв. — Кишинев, 1979, СС. 30, 121.
48. ПСРЛ. Пг. 1922, т 15, Вып. 1, стб. 75.
49. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. — М., 1985, С. 51.
50. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. — Л., 1937, СС. 78—79.

